

Бабакова О. В.,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови
Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького

АСОЦІАТИВНІ ОЗНАКИ КОНЦЕПТУ *ЛЕЛЕКА* В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІНГВОКУЛЬТУРІ

Анотація. У статті на підставі результатів асоціативного експерименту схарактеризовано когнітивні ознаки концепту *лелека*, реконструйовано архаїчні уявлення носіїв української мови про цього птаха. З'ясовано, що асоціації народження дитини, материнство, родина, рід, домівка належать до найглибінніших на рівні архетипів символічних уявлень і втілені концепту *лелека*.

Ключові слова: концепт, асоціативний експеримент, когнітивні ознаки, ядро й периферія асоціативного поля.

Постановка проблеми. Новий погляд на мову як на складник свідомості людини розширив межі лінгвістичних досліджень і зумовив появу сучасного напрямку мовознавства – когнітивної лінгвістики, центральним поняттям якої є концепт.

Особливе місце в українській лінгвокультурі посідають орнітологічні концепти, оскільки птахи завжди були важливим паралельним світом для людини, пов'язувалися з певними циклами її життя, ставали символами весни, кохання, народження дитини, родинного добробуту, слави, смерті тощо.

Наукових робіт, де б орнітоніми вивчалися з позицій когнітивної лінгвістики, у мовознавстві небагато. Однією з них є дисертаційне дослідження І.І. Казимир «Концепт ПТАХ у мовній картині світу українського народу» [1]. У дисертації здійснено комплексне дослідження мовних засобів, що репрезентують концепт *птаха* у науковій, наївній і поетичній картинах світу українського народу. Українські орнітоніми як етнокультурні концепти представлені в словнику-довіднику «Знаки української етнокультури» В.В. Жайворонка [2]. Однією з останніх робіт, де в концептуальному плані досліджується орнітологічна лексика в складі фразеологізмів, є дисертація Г.В. Москаленко [3].

Варто зауважити, що при великій різноманітності підходів і напрямів у вивченні орнітологічних концептів усі дослідники звертаються до фразеологічного, паремійного фонду певної мови, бо саме ці одиниці є репрезентаторами національного менталітету, а тому становлять інтерес як засіб вираження сутності концептуальної структури етнокультурної свідомості.

Концепт *лелека* як інформаційна структура, що відображає об'єктивний фрагмент буття – орнітофауну, дотепер не був представлений у мовознавстві.

Метою пропонованої наукової розвідки є моделювання асоціативного поля концепту *лелека* шляхом систематизації когнітивних ознак, виділених на основі асоціативного експерименту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливою характеристикою концепту є його асоціативне поле, для побудови якого використовують методику вільного асоціативного експерименту, що дає змогу виявити сукупність парадигматично й синтагматично пов'язаних вербальних репрезентантів концепту, а також систему породжених ними асоціацій. Лінгвісти стверджують, що «асоціативний експеримент фік-

сує актуальне для людини психологічне значення слова, більш явно показує відмінність його реальної семантики від значення, поданого в словнику, виявляє простір асоціювання, який виходить далеко за межі словникових статей і є психічною реальністю «живого» слова» [4, с. 35]. На думку дослідників, «метод вільного асоціативного експерименту надає можливість виявити глибинну структуру поняття, актуалізовану асоціаціями інформантів» [5, с. 28].

Вільний асоціативний експеримент полягає в тому, що реципієнти повинні назвати реакцію на слово-стимул одним словом, яке першим спало на думку, або кількома словами, що виникли у свідомості як первинна асоціація. Слова-реакції підраховують, розміщують за спадом частот, і так устанавлюється асоціативне поле концепту.

Психолінгвістичні дослідження свідчать, що асоціативне поле будується за певним принципом: асоціативне значення є ядром поля, частина індивідуальних уявлень мовця утворює периферію. Унаочненню такого погляду стають асоціативні словники, у яких ядерно-периферійна будова представлена компоновкою реакцій від найбільш до найменш частотних. В Українському асоціативному словнику [6] немає слова-стимулу *лелека*, проте представлено реакції носіїв української мови на стимул *птаха*. Причому серед реакцій на цей стимул зафіксовано назви конкретних птахів: орел – 20,6%, голуб – 15,1%, сокіл – 6,5%; *лелека* – 5% тощо. Звичайно, такі асоціації можуть виникнути лише тоді, коли ця назва репрезентує найбільш яскравого представника класу птахів або ж є символом української етнокультури.

Для того щоб виявити когнітивні ознаки концепту *лелека*, протягом 2014–2015 років був проведений вільний асоціативний експеримент серед студентів 1–4 курсів стаціонарної та заочної форми навчання філологічного й соціально-гуманітарного факультетів Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. У ході експерименту було опитано 300 осіб. Асоціативне поле досліджуваного слова-стимулу після завершення обробки отриманих результатів набуло такого вигляду: дитина **100**; птах **43**; небо **32**; гніздо **27**; свобода **23**; щастя **20**; політ **18**; Україна **13**; дім **12**; білий, родина, добро, добробут **12**; радість **10**; дах **9**; народження дитини, сім'я **8**; птах, який приносить дітей, хата, казка **7**; мир, вірність, весна **6**; затишок, мрії, крила, турбота **5**; легкість, село, символ, оберт, краса, любов, повітря, білий колір, чистота, рідний край **4**; осінь, надія, воля, нове життя, сонце, малюк, відданість, спокій, стріха, символ добробуту, сум, птах у польоті, домівка **3**; нове, природа, вдача, звістка, шлях, достаток, новина, капуста, життя, вода, сімейний затишок, гніздо на даху, пташка, символ України, дзьоб, біла птаха, чорно-білий, простір, гарна птаха, українська мова, зародження нового життя, озеро, щось світле, доля, пісня гурту «Океан Ельзи» **2**; біле перо, біле, благородність, болото, будинок, удома, велич,

високість, висота, височінь, відвертість, вільний політ, Вірменія, вірний птах, вітер, вічність, вузлик із немовлям, гармонія, чистота думок, гарне, гарний птах, який приносить добро, гарчить, гілки, глечик, гніздо на хаті, горизонт, господарство, далека дорога, даль, дбайлива мати, дерево, дім бабусі, дітки, дітонародження, добрий птах, довгі крила, довгі ноги, домашнє тепло, домашній, домівка дідуся, дорога, духовна чистота, душа, жаба, журба, залітна птаха, захист, змахнула крилом, знак, знання, ключ, конкурс, крилата, лелеченята, літає високо в небі, літак, луг, любов до Батьківщини, любов до природи, магазин, майбутнє, маленька працююча пташка, маленькі діти, малеча, маля, мандрівка, материнство, мир на землі, міцна сім'я, народження чогось нового, небеса, невимушеність, недосяжність, несподіваність, несучи дитину в сім'ю, ніжність, нові пізнання, охорона, патріотизм, пелюшки, переліт, переховування, підгузок, підручник, піклування, пісня, племінниця, пологи, пологовий будинок, поповнення родини, постійність, похмурий день, приємно, прикмета, птаха з великими крилами, птахи відлітають, птахи, які літають над водою, пташенята, ранок, рід, рідне село, рідне слово, рідний дім, річка, родинне тепло, родинний дім, розлука, сила, символ родини, символ родинного з'єднання, сім'янин, сімейне гніздо, сімейне щастя, сльози щастя, солом'яний дах, сон, сонячний день, стовп, талан, тепло, традиція, турбота про дітей, українська хата з гніздом на стрісі, українська хата, український фольклор, уособлення життя, успіх, фільм, червоний, школа, щасливе життя, щастя в дім, щось легке, яйце, якість, яскравість 1; відмова 2.

Отже, слово-стимул *лелека* асоціюється у свідомості реципієнтів із таким:

– **народженням дитини, материнством 136** (дитина 100, народження дитини 8, птах, який приносить дітей 7, малюк 3, нове життя 3, зародження нового життя 2, життя 2, материнство 1, вузлик із немовлям 1, маленькі діти 1, малеча 1, маля 1, несучи дитину в сім'ю 1, пологи 1, пологовий будинок 1, поповнення родини 1, дітки 1, дітонародження 1); **птахом 55** (птах 43, пташка 2, біла птаха 2, гарна птаха 2, вірний птах 1, гарний птах, який приносить добро 1, добрий птах 1, залітна птаха 1, маленька працююча пташка 1, пташенята 1); **загальнолюдськими моральними цінностями 52** (свобода 23, добро 11, мир 6, краса 4, воля 3, надія 3, любов до Батьківщини 1, мир на землі 1); **почуттями 44** (щастя 20, радість 10, любов 4, сум 3, ніжність 1, щастя в дім 1, любов до природи 1, сльози щастя 1, журба 1, патріотизм 1); **відчуттями 38** (затишок 5, легкість 4, спокій 3, приємно 1, тепло 1, щось легке 1, гармонія 1, несподіваність 1); **якостями і властивостями 34** (вірність 6, турбота 5, чистота 4, відданість 3, якість 1, благородність 1, духовна чистота 1, відвертість 1, яскравість 1, постійність 1, гарне 1, піклування 1, захист 1, охорона 1, сила 1, турбота про дітей 1, чистота думок 1, велич 1, високість 1, невимушеність 1); **небом 33** (небо 32, небеса 1); **гніздом 30** (гніздо 27, гніздо на даху 2, гніздо на хаті 1); **родиною, родом 29** (родина 11, сім'я 8, сімейний затишок 2, рід 1, родинне тепло 1, сім'янин 1, сімейне гніздо 1, сімейне щастя 1, міцна сім'я 1, дбайлива мати 1, племінниця 1); **здатністю літати 26** (політ 18, птах у польоті 3, птахи відлітають 1, птахи, які літають над водою 1, вільний політ 1, літає високо в небі 1, переліт 1); **місцем гніздування 24** (дах 9, хата 7, стріха 3, українська хата 1, українська хата з гніздом на стрісі 1, будинок 1, солом'яний дах 1, стовп 1); **домівкою 22** (дім 12; домівка 3, домівка дідуся 1, дім бабусі 1, домашнє тепло 1, домашній 1, рідний дім 1, родинний дім 1, удома 1); **певним кольором 19** (білий 11, білий колір 2,

чорно-білий 2, щось світле 2, біле 1, червоний 1); **природою 18** (повітря 4, сонце 3, природа 2, вода 2, озеро 2, вітер 1, річка 1, луг 1, болото 1, гілки 1); **Батьківщиною 17** (Україна 13, рідний край 4); **символом 16** (символ 4, оберіг 4, символ добробуту 3, символ України 2, символ родини 1, символ родинного з'єднання 1, уособлення життя 1); **багатством 14** (добробут 12, достаток 2); **рідною мовою й культурою 11** (казка 7, українська мова 2, рідне слово 1, український фольклор 1); **абстрактними поняттями 12** (мрії 5, вдача 2, душа 1, розлука 1, успіх 1, вічність 1, сон 1); **порою року 10** (весна 6, осінь 3, літо 1); **наявністю крил 9** (крила 5, змахнула крилом 1, птаха з великими крилами 1, крилата 1, довгі крила 1); **просторовим відчуттям 6** (простір 1, даль 1, горизонт 1, висота 1, височінь 1, недосяжність 1); **селом 5** (село 4, рідне село 1); **будовою птаха 5** (дзьоб 2, біле перо 1, яйце 1, довгі ноги 1); **життєвою дорогою людини 5** (доля 2, талан 1, щасливе життя 1, майбутнє 1); **рослинним і тваринним світом 4** (капуста 2, дерево 1, жаба 1); **дорогою 4** (шлях 2, дорога 1, далека дорога 1); **вісником нового 4** (звістка 2, новина 2); **навчанням 4** (підручник 1, школа 1, знання 1, нові пізнання 1); **часом доби 3** (ранок 1, сонячний день 1, похмурий день 1); **відродженням, новизною 3** (нове 2, народження чогось нового 1); **піснею 3** (пісня гурту «Океан Ельзи» 2, пісня 1); **артефактами 2** (глечик 1, літак 1); **дитячими атрибутами 2** (пелюшки 1, підгузок 1); **передвістям чого-небудь 2** (прикмета 1, знак 1); **способом перельоту 1** (ключ 1); **мандрівкою 1** (мандрівка 1); **господарюванням 1** (господарство 1); **пташенятами лелеки 1** (лелеченята 1); **традиціями 1** (традиція 1); **країною 1** (Вірменія 1); **мистецтвом** (конкурс 1, фільм 1); **певними звуками** (гарчить 1); **ергонімами 1** (магазин 1); **діями 1** (переховування 1).

Усього нами виявлено 45 когнітивних ознак, що організують польову структуру концепту *лелека*. Як відомо, до ядерної зони належать лексеми, які експонують ядро національної свідомості, до периферії – індивідуальну свідомість. У концепті *лелека* когнітивні ознаки *співвіднесеність із народженням дитини, материнством, із птахом, загальнолюдськими моральними цінностями* становить ядро концепту і свідчать про найбільш значущі для свідомості українців риси, притаманні поняттю *лелека*.

На основі реакцій реципієнтів можна констатувати, що слово *лелека* природно асоціюється з **птахом 55** (птах 43, пташка 2, біла птаха 2, гарна птаха 2, вірний птах 1, гарний птах, який приносить добро 1, добрий птах 1, залітна птаха 1, маленька працююча пташка 1, пташенята 1) й ознаками, що є необхідними для ідентифікації об'єкта як птаха, – **здатністю літати 26** (політ 18, птах у польоті 3, птахи відлітають 1, птахи, які літають над водою 1, вільний політ 1, літає високо в небі 1, переліт 1); **наявністю крил 9** (крила 5, змахнула крилом 1, птаха з великими крилами 1, крилата 1, довгі крила 1) та **певною будовою 5** (дзьоб, пір'я тощо). Причому результати проведеного нами асоціативного експерименту підтверджують думку С.В. Мартінек – укладача Українського асоціативного словника – про малочастотність реакцій, де називаються зовнішні ознаки птаха: пір'я, дзьоб, яйця тощо. На думку дослідниці, «порівняно незначна частотність або відсутність експлікацій цих ознак не свідчить про те, що їх немає у свідомості мовця, просто для мовців вони не настільки яскраві, як здатність птаха до польоту» [7, с. 79].

Цікавим виявився той факт, що частотнішою реакцією на слово-стимул *лелека* було асоціювання його не з птахом (55 реакцій), а з народженням дитини, материнством (136 реакцій),

тобто у сприйнятті реципієнтами цього птаха переважає образний компонент, пов'язаний із давніми народними віруваннями, прототипними уявленнями. Саме давні вірування, які збереглися в легендах, стали основою формування символу лелеки, що репрезентовано в сучасній культурі узуальними паралелями між лелекою та зародженням нового життя. Численні дослідження науковців свідчать, що символи «зберігають етнічний код нації» і що «асоціативні відповіді ніколи не є випадковими» [8, с. 112, 114].

Із ядром асоціативного поля співвідноситься також когнітивна ознака «загальнолюдські моральні цінності» 52 (свобода 23, добро 11, мир 6, краса 4, воля 3, надія 3, любов до Батьківщини 1, мир на землі 1), що свідчить про образно-символічне сприйняття концепту. Такі результати збігаються з інтерпретацією птахів в українському фольклорі й поетичній творчості. Як стверджує І.І. Казимир, «орнітологічні сценарії ... зазвичай поєднуються з темами приходу весни або осінньої пори, описами природних явищ, проблемами життя людини на противагу смерті ...; темами Батьківщини – України, рідної домівки, любові до землі, своєї родини, місця, де народився. Любов до Батьківщини в українських поезіях асоціюється із землею і тим, що росте й живе на землі, зокрема із птаством, яке стереотипно прив'язане до України: солов'ями, лелеками, ластівками» [1, с. 13].

У результаті вільного асоціативного експерименту виявлено такі різновиди асоціацій: 1) синтагматичні атрибутивні – містять у собі оцінку й разом зі стимулом утворюють підрядне словосполучення (лелека – гарний, добрий, вірний, працьовитий, білий); 2) парадигматичні, до яких належать реакції, виражені іменниками, які є ширшими, вужчими, подібними чи протилежними поняттями до слів-стимулів, а саме: а) гіперонімічні (лелека – птах, пташка); б) антонімічні – за кровними зв'язками: лелека – лелеченята, пташенята; 3) тематичні (природне середовище, зовнішня будова птаха, місце гніздування тощо): лелека – повітря, сонце, вода, озеро, річка, луг, болото; дзьоб, біле перо, довгі ноги; дах, хата, стріха, українська хата, українська хата з гніздом на стрісі, будинок, солом'яний дах, стовп.

Асоціативне поле концепту лелека репрезентоване переважно парадигматичними реакціями. Як уважають лінгвісти, «поряд із фактором частотності (він є вирішальним) парадигматичні асоціати виразніше фіксують семантичну сутність концепту, його інтенціонал, а синтагматичні асоціати вказують переважно на семантичну периферію, валентні спроможності, імплікаціонал концепту» [9].

Висновки. Як відомо, знання семантичних асоціацій, а також символіка слів дають змогу виявити реальне функціонування слова в певному соціумі. На підставі отриманих даних асоціативного експерименту було реконструйовано архаїчні уявлення носіїв української мови про лелеку. З'ясовано, що асоціації народження дитини, материнство, родина, рід, домівка належать до найглибших на рівні архетипів символічних уявлень і втілень концепту лелека. Усі реакції реципієнтів позитивно забарвлені чи нейтральні. Жодної негативної реакції не зафіксовано. Значна кількість одиничних реакцій свідчить про різноманітність і багатство смислового наповнення концепту.

Перспективним, на нашу думку, є дослідження образно-символічної семантики концепту лелека в паремійному фонді й художніх текстах.

Література:

1. Казимир І.І. Концепт ПТАХ у мовній картині світу українського народу : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І.І. Казимир ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2007. – 19 с.
2. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / В.В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
3. Москаленко А.В. Концепт «птица» в английской фразеологической картине мира : автореф. дисс. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / А.В. Москаленко ; Санкт-Петербургский гос. ун-т. – Санкт-Петербург, 2015. – 22 с.
4. Нещерет О.І. М.В. Гоголь у сприйнятті ніжинських студентів (за матеріалами асоціативного експерименту) / О.І. Нещерет // Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Серія «Філологічні науки». – 2012. – Кн. 1. – С. 35–38.
5. Пономаренко Т.В. Понятие «Украина» в лингвоментальности одеситов / Т.В. Пономаренко // Вісник Черкаського університету. Серія «Філологічні науки». – Черкаси, 2003. – Вип. 44. – С. 28–37.
6. Мартінек С.В. Український асоціативний словник : у 2 т. / С.В. Мартінек. – 2 вид., стер. – Львів : Паіс, 2008. – Т. 1 : Від стимулу до реакції. – 2008. – 344 с.
7. Мартінек С. Структура когнітивної категорії крізь призму асоціативного експерименту (на матеріалі слов'янських мов) / С. Мартінек // Проблеми слов'янознавства. – 2012. – Вип. 61. – С. 76–85.
8. Кучерява О.А. Збереження етнічного коду нації у словах-символах (на прикладі асоціативного експерименту) / О.А. Кучерява, Л.І. Прокопенко // Актуальні проблеми металінгвістики : зб. статей. – Черкаси : Брама, 2003. – Ч. 2. – С. 111–116.
9. Карпенко О.Ю. Асоціативне визначення семантичного наповнення онімічних концептів / О.Ю. Карпенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://karpenko.in.ua/wp-content/uploads/2012/12/38.pdf>.

Бабакова О. В. Ассоциативные признаки концепта аист в украинской лингвокультуре

Аннотация. В статье на основании результатов ассоциативного эксперимента дано описание когнитивных признаков концепта аист, реконструировано архаические представления носителей украинского языка об этой птице. Установлено, что ассоциации рождение ребенка, материнство, семья, род, дом относятся к глубинным на уровне архетипов символическим представлениям и воплощены в концепте аист.

Ключевые слова: концепт, ассоциативный эксперимент, когнитивные признаки, ядро и периферия ассоциативного поля.

Babakova O. Associative features of the concept stork in Ukrainian linguoculture

Summary. On the basis of results of the associative experiment cognitive features of the concept stork were characterized, archaic ideas of native speakers about this bird were restored in the article. It was found that associations childbirth, motherhood, family, origin, home belong to the deepest, archetype-level, symbolic ideas and implementations of the concept stork.

Key words: concept, associative experiment, cognitive features, kernel and periphery of associative field.